

Т. О. Михайліченко, к. ю. н., асистент кафедри кримінального, адміністративного та трудового права Полтавського юридичного інституту Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ЕФЕКТИВНІСТЬ ПОКАРАННЯ: ПРОБЛЕМА ВИРІШЕННЯ

У тезах представлена дискусія про критерії та показники ефективності покарання, а також наводиться стислий опис теорії економіки злочину і покарання, що є розповсюдженою в США.

В тезисах представлена дискуссия о критериях и показателях эффективности наказания, а также дается краткое описание теории экономики преступления и наказания, распространенной в США.

In this thesis discussion about criteria and indexes of punishment efficiency is represented. Also it was given short description of theory of economics of crime and punishment which is widespread in the USA.

Покарання з давніх часів використовується суспільством як один зі засобів запобігання суспільно шкідливій чи суспільно небезпечній (злочинній) поведінці окремих його представників. Водночас питання щодо визначення ефективності певних покарань за окремі злочини й донині залишається в теорії кримінального права складним і недостатньо висвітленим. Не вирішеним є і спір стосовно критеріїв, показників, у відповідності до яких можна оцінити ефективність покарання як у цілому, так і його конкретних видів.

Вивчення ефективності заходів боротьби зі злочинністю на території СРСР отримало значний розвиток у 60–70 роках минулого століття, але дослідникам так і не вдалося досягнути згоди в цьому питанні, виробивши

єдиний підхід. Зараз в Україні ця проблема найчастіше науковцями омивається, а російські вчені в цілому зазвичай послуговуються напрацьованими минулого.

Термін «ефективність» означає характеристику будь-якого об'єкта (пристрою, процесу, заходу, виду діяльності), що відбиває його суспільну користь, продуктивність або інші позитивні якості. Крім того, ефективним є не будь-який результат, а лише той, який призводить до потрібних результатів, наслідків, дає найбільший ефект¹. Таким чином, більшість науковців вказують, що під ефективністю покарання слід розуміти ступінь досягнення тих цілей, які ставить законодавець перед покаранням². Однак єдиного підходу, яким саме чином визначати дану ефективність, як вже зазначалося, на сьогоднішній день немає.

Так, І. В. Шмаров стверджував, що слід розрізняти критерії та показники ефективності покарання. Під критерієм оцінки ефективності покарання він розумів певну ознаку, мірило якості досягнення його цілей, а показники, на його думку, використовуються для оцінки досягнення цілей покарання. При оцінці досягнення цілей виправлення і перевиховання засуджених критерієм має бути їх позитивна поведінка після звільнення від покарання, хоча має враховуватися й негативна поведінка. Показниками цього критерію є статистичні дані про те, як поведуть себе особи, які були звільнені від покарання, чи повернулися вони до суспільно корисної діяльності, чи чесно ставляться до праці, чи дотримуються законів і правил співжиття. Однак в подальшому сам же науковець відмічає недосконалість подібних показників, оскільки в статистичних даних не відображаються відомості про характер поведінки звільнених від різноманітних видів покарань, за виключенням повторного вчинення злочину

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови. 250000 слів / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : Перун, 2005. – С. 367.

² Злобин Г. А. О методологии изучения эффективности уголовного наказания в советском уголовном праве и криминологии / Г. А. Злобин // Вопросы предупреждения преступности. – М. : Юрид. лит., 1965. – Вып. 1. – С. 60; Курганов С. И. Наказание: уголовно-правовой, уголовно-исполнительный и криминологический аспекты / С. И. Курганов. – М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. – С. 14; Непомнящая Т. В. Проблемы назначения наказания / Т. В. Непомнящая, В. М. Степапин. – М. : Форум, 2012. – С. 43; Шаргородский М. Д. Система наказаний и их эффективность / М. Д. Шаргородский // Сов. государство и право. – 1968. – № 11. – С. 55; Шидловский А. В. Проблемы эффективности наказания в современном уголовном праве Беларуси / А. В. Шидловский // Права человека и правосудие по уголовным делам в РБ : сб. науч. ст. / сост. : Л. Л. Зайцева, И. В. Кучвальская ; науч. ред. Л. Л. Зайцева. – Мн. : Тесей, 2003. – С. 54 та ін.

(-iv)¹. До речі, частина дослідників (зокрема, І. І. Карпець, М. О. Стручков, А. В. Шидловський та ін.) зазначають, що основними критеріями (Ц І. В. Шмарова – показниками) ефективності покарання є рівень рецидиву вчинення злочину (для спеціальної превенції) і рівень первинної злочинності (для загальної превенції). Однак слід відмітити слушність й позиції М. Д. Шаргородського, який наголошував, що «ефективність виправних робіт, штрафу й інших подібних заходів не можна оцінювати тільки за рівнем рецидиву серед осіб, які відбули такі покарання. При такому підході нескладно дійти висновку, що вказані покарання є набагато ефективнішими, ніж довгострокове позбавлення волі, так як процент рецидиву серед осіб, що відбувають ці покарання, є нижчим. Проте це пояснюється зовсім не більшою ефективністю, а контингентом осіб, які засуджені до різних покарань. Зрозуміло, що до довгострокового позбавлення волі засуджуються особи, які вчинили більш тяжкі злочини і більш стійкі злочинці, тому і рецидив серед них вищий»². У свою чергу, С. Г. Келіна відмічає, що наявність або відсутність рецидиву після відбування або виконання покарання залежить насамперед від тих умов і обставин, в яких засуджений опиниться вже після виконання покарання, а не від успішного чи не успішного впливу покарання на дану особу³. В якості ж критерію при оцінці досягнення мети спеціальної превенції І. В. Шмаров пропонував розглядати незлочинну поведінку засуджених у період відбування покарання⁴.

Г. А. Злобін запропонував систему критеріїв для визначення ефективності покарання, що складається із п'яти груп: 1) показники, що об'єктивно характеризують зміни поведінки засуджених після відбуття ними покарання, звільнення від покарання, а у випадку «одномоментних» покарань (наприклад, штрафу) – після зняття судимості (рівень і характер рецидивної злочинності, показники соціальної адаптації тощо); 2) показники, що об'єктивно характеризують зміни зовнішньої сторони поведінки засуджених у період відбування ними покарання або в період судимості, коли призначене покарання не характеризується певним строком (число, дина-

¹ Шмаров І. В. Критерии и показатели эффективности наказаний / И. В. Шмаров // Сов. государство и право. – 1968. – № 6. – С. 60, 62.

² Шаргородский М. Д. Наказание, его цели и эффективность / М. Д. Шаргородский. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1973. – С. 98.

³ Уголовное право. Актуальные проблемы теории и практики: сб. очерков / под ред. В. В. Лунеева. – М.: Юрайт, 2010. – С. 343.

⁴ Шмаров І. В. Критерии и показатели эффективности наказаний / И. В. Шмаров // Сов. государство и право. – 1968. – № 6. – С. 61.

міка і характер злочинів, учинених у період відбування покарання (судимості), дотримання вимог режиму у виправній установі або правил відбування покарання, що не пов'язане із позбавленням волі; зовнішня сторона ставлення засуджених до праці; дані про підвищення засудженими загальноосвітньої чи професійно-технічної підготовки тощо); 3) показники, що характеризують емпіричну оцінку ефективності покарання (частота і динаміка застосування певного покарання та думка спеціалістів щодо його ефективності); 4) показники суб'єктивної оцінки ефективності різноманітних сторін покарання самими засудженими, громадська думка стосовно цього; 5) динаміка злочинності по окремих видах злочинів за періоди, пов'язані з установами, скасуванням чи зміною кримінальної відповідальності¹.

Вказані підходи, на нашу думку, не можуть за сучасних умов задовольняти потреби практики, а, отже, і бути показниками (критеріями) ефективності покарання. По-перше, *de-facto* неможливо встановити, чи не вчиняє особа нових злочинів, тому що піддалася виправленню (перевихованню) або через страх щодо нового покарання? Крім того, вчинення нового злочину не обов'язково є показником неефективності попереднього застосованого покарання, а може мати й інші причини. Щодо загальної превенції запитання залишається так само без відповіді: чи не вчиняють інші члени суспільства злочинів через страх невідворотності покарання або внаслідок певних особистих переконань? По-друге, яким чином визначати показники соціальної адаптації? По-третє, як визначати показники суб'єктивної оцінки ефективності різноманітних сторін покарання самими засудженими? Адже при анкетуванні можлива похибка, оскільки будуть відсутні дані стосовно правдивості отриманих результатів.

Д. О. Гарбатович також пропонує одним із критеріїв ефективності кримінального покарання вважати частоту його призначення за вчинення конкретного злочинного діяння². На нашу думку, цей критерій не можна застосовувати, адже досить часто вид покарання, який суд обирає засудженому, буде перш за все наслідком особистих переконань судді, характеристики особи винного, існуючих традицій і тенденцій певної місцевості тощо. Приміром, переважна більшість учених зазначає про високий рівень ефективності такого виду покарання, як громадські роботи, за

¹ Злобин Г. А. Об изучении эффективности уголовного наказания / Г. А. Злобин // Сов. государство и право. – 1969. – № 6. – С. 31–34.

² Гарбатович Д. А. Применяемость уголовного наказания как критерий его эффективности / Д. А. Гарбатович // Вестн. Южно-Урал. гос. ун-та, Серия Право. – 2014. – № 2. – С. 32.

злочини невеликої тяжкості або необережні злочини середньої тяжкості. Однак на практиці, як свідчать статистичні дані, це покарання майже не призначається суддями.

Отже, можна припустити, що запропоновані в радянський час критерії ефективності покарання нині *de-facto* не можуть бути використані, оскільки дослідник позбавлений можливості врахувати всі або принаймні більшість запропонованих показників через об'єктивні причини відсутності необхідних статистичних даних і неможливість їх отримання.

Водночас насамперед у США отримала широке розповсюдження економічна теорія злочину і покарання (*economics of crime and punishment*), де ефективність покарання, в першу чергу, залежить від тих затрат, які понесе держава і суспільство на шляху досягнення цілей покарання. Як відмічає Ю. В. Латов, економічний підхід до вивчення покарань дозволяє оцінювати ефективність різноманітних їх видів. Однією з головних ідей даної теорії є положення, що загальною метою правоохоронної діяльності має бути не «викорінення» злочинності, а її стримування на оптимальному (з точки зору суспільства рівні)¹. При цьому, за твердженням Ю. В. Латова, економісти зосереджують свою увагу на функції стримування, допускаючи, що інші функції є або суто етичними (кара), або сумнівними (перевиховання).

Одним із найбільш важливих результатів економічного підходу до аналізу злочинності є теза, що покарання у формі збільшення ймовірності арешту і тривалих строків позбавлення волі служить стримуванню від злочину. Як доводив Г. Беккер, сукупні втрати суспільства мінімізуються лише тоді, коли ймовірність розкриття злочину і суворості покарання є такими, що правопорушниками стають лише особи, схильні до ризику². Виходячи з цього, автором стверджується, що розмір покарання і його тяжкість можуть взаємозамінити один одного: призначення суворих покарань за низького рівня розкриття злочинів дає такий самий стримуючий ефект, що і призначення м'яких покарань при високому рівні розкриття³. У цілому в межах цієї теорії розрізняють кілька способів впливу влади на злочинність, тобто фактичного досягнення цілей покарання (особливо загальної і спеціальної превенції): 1) суворі покарання за правопорушення (застосовують більшість штатів США), 2) удосконалення апарату розкриття і затримання злочинців та ін.

¹ Латов Ю. В. Экономика вне закона: Очерки по теории и истории теневой экономики / Ю. В. Латов. – М. : МОНФ, 2001. – С. 33.

² Там само. – С. 35.

³ Там само. – С. 36.

Слід відмітити, що в СРСР деякі вчені також намагалися популяризувати подібні ідеї. Так, приміром І. М. Гальперін писав, що висока ступінь ефективності покарання якраз і встановлюється тією різницею в «соціальной ціні», яка існує між досягненням мети покарання і тими засобами, за допомогою яких ці цілі досягаються¹. Однак дана теорія так і не отримала широкого розповсюдження в нашій країні. Варто також відмітити, що нині окремі сучасні українські науковці, зокрема, О. М. Литвинов та Є. С. Назимко, наголошують на необхідності економічної доцільності: «лише за умови врахування «вартості злочину» для потерпілого, суспільства та держави у кримінально-правових санкціях може бути забезпечене ефективно застосування покарання»².

Таким чином, можна дійти висновків, що питання ефективності покарання, як і її критеріїв (показників), має бути, нарешті, розв'язане в теорії кримінального права, оскільки це дозволить в подальшому обґрунтовано пропонувати санкції за різноманітні злочини і досягати мети покарання найоптимальнішим шляхом. Який самий із варіантів визначення ефективності покарання є найбільш прийнятним, слід вирішувати лише після ґрунтовних досліджень.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ
ЗЛОЧИННОСТІ імені АКАДЕМІКА В. В. СТАШИСА
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ

ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ
«ВСЕУКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА»

*Присвячується
90-річчю від дня народження
академіка В. В. Сташиса*

**ПРОБЛЕМИ НАУКИ
КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА
ТА ЇХ ВИРІШЕННЯ У ЗАКОНОТВОРЧІЙ
ТА ПРАВОЗАСТОСОВНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ**

Матеріали міжнародної науково-практичної конференції

8–9 жовтня 2015 року

Харків
«Право»
2015

УДК 343.2/.7(477):340.134
ББК 67.9(4УКР)308+67.0
П78

Редакційна колегія:

В. Я. Тацій (головний редактор),
В. І. Борисов (заступник головного редактора),
А. П. Гетьман, М. І. Панов, В. І. Тютюгін,
В. С. Батургарєєва, Л. М. Демидова, І. О. Зінченко, Н. В. Нетеса

Проблеми науки кримінального права та їх вирішення у законо-
П78 творчій та правозастосовній діяльності : матеріали міжнар. наук.-практ.
конф., 8–9 жовт. 2015 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов
(заст. голов. ред.) та ін. – Х. : Право, 2015. – 528 с.

ISBN 978-966-458-890-1

ISBN 978-966-458-890-1

- © Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2015
- © Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Стапаса Національної академії правових наук України, 2015
- © Громадська організація «Всеукраїнська асоціація кримінального права», 2015
- © Видавництво «Право», 2015